

**В. СУХОМЛИНСЬКИЙ ПРО ШКІЛЬНО-СІМЕЙНЕ ВИХОВАННЯ
(ВИКЛИКИ СЬОГОДЕННЯ)**

Сухомлинська Леся, докторка філософії, старша наукова співробітниця відділу педагогічного джерелознавства та біографістики, Державна науково-педагогічна бібліотека України імені В. О. Сухомлинського.

ORCID: 0000-0003-3055-5392

E-mail: 1408koala@gmail.com

Стаття присвячена актуальним проблемам взаємодії школи і сім'ї, взаємозв'язку між ними в умовах прискореної трансформації та корозії, викликаних не лише внутрішніми плинними обставинами сучасного життя, а й спровокованими російсько-українською війною. Ця проблема ставить перед освітянами наукові і практичні завдання, які мають, з одного боку, відкоригувати наукові підходи до їх виконання, а з іншого – показати їх генезу, тобто вже перевірені часом механізми реалізації. У контексті обговорюваних нині питань видається важливим виявити і прослідкувати витоки й засади взаємозв'язку сімейного і шкільного виховання на прикладі аналізу педагогічної й почасти епістолярної спадщини В. Сухомлинського. У статті з'ясовано, що педагог створив і запровадив у керованій ним школі дієву систему шкільно-сімейного виховання, яка донині слугує джерелом і основою для сучасної побудови взаємодії школи і сім'ї в процесі виховання дітей.

Ключові слова: сім'я, школа, соціум, В. Сухомлинський, шкільно-сімейне виховання, взаємодія, психологічний семінар, батьківська школа, індивідуальний вплив.

**V. SUKHOMLYNSKYI ON SCHOOL-FAMILY EDUCATION
(CHALLENGES OF THE PRESENT DAY)**

Sukhomlynska Lesia, PhD in Pedagogical Sciences, Senior Researcher of Pedagogical Source Studies and Biographistics Department, V. Sukhomlynskyi State Scientific and Pedagogical Library of Ukraine.

ORCID: 0000-0003-3055-5392

E-mail: 1408koala@gmail.com

The article is dedicated to current issues of interaction between important components of modern society, such as school and family, and their interrelationship in the context of accelerated transformations and erosion caused not only by internal factors, such as the dynamic circumstances of contemporary life but also by the Russian-Ukrainian war.

This issue poses both scientific and practical challenges for educators, which, on the one hand, require adjustments to scientific approaches for their resolution, and on the other hand, necessitate demonstrating their genesis, that is, mechanisms of implementation already tested over time. In the context of the issues currently under discussion, it seems important to identify and trace the origins and principles of the interconnection between family and school education through the analysis of the pedagogical and, to some extent, the epistolary legacy of Vasyl Sukhomlynskyi.

It has been revealed that the educator characterized the state of family upbringing at the time as unsatisfactory due to its isolation and detachment from the educational process in schools. He emphasized the undesirability and harmfulness of certain parenting styles found in some families, such as indulgent love, despotic love, and transactional love. The article clarifies that Sukhomlynskyi created and implemented a school-family education system in the school he managed, which included: psychological seminars that examine the daily lives of individual students: a parental school where lectures were held to provide parents with basic pedagogical knowledge about children

and upbringing: individual conversations with parents, their active participation in school/class events, and the importance of family upbringing.

It has been established that the school-family education system developed by Sukhomlynskyi, along with its specific components (mutual respect, spiritual values, cooperation, attention to the child's needs, emotional communication, and dialogue), served – and continues to serve – as both a source and foundation for the modern construction of school-family interaction in the process of child upbringing.

Key words: family, school, society, Vasyl Sukhomlynskyi, school-family education, interaction, psychological seminar, parental school, individual influence.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими та практичними завданнями. Питання взаємодії сім'ї та школи хвилювали суспільство в різні періоди його розвитку. Адже і сім'я, і школа за своєю суттю є основою, нарізним каменем соціалізації дитини, її входження в суспільне життя та виконання різних соціальних функцій. Останнім часом, у період Російсько-української війни, це питання проявилось та загострилося. Особливої уваги потребують діти та підлітки, які опинилися в складних соціальних обставинах – одні – у відсутності одного або навіть обох батьків, інші – в умовах бездоглядності, спровокованої різними причинами, що склалися в сім'ї і школі. Ще однією причиною є запровадження онлайн навчання, і відсторонення вчителів від виховного процесу, а також захоплення різними застосунками, соціальними мережами, онлайн-трансляціями, їх розповсюдженням, зокрема, таким популярним у дітей і підлітків тіктоком і багато інших причин. Наявність цієї проблеми ставить перед освітянами наукові і практичні завдання, які покликані, з одного боку, відкоригувати наукові засади її усунення, а з іншого – показати її генезу, тобто вже існуючі шляхи розв'язання в історико-педагогічному аспекті. Такий підхід надає можливість, висвітлюючи елементи позитивного досвіду, презентувати й пропонувати бажані й привабливі конструкції. Відтак вважаємо доцільним звернутися до доробку Василя Сухомлинського, основоположника ідеї необхідності взаємозв'язку і взаємодії сім'ї та школи у вихованні дітей. Педагог розробив конкретні кроки з її втілення, що може стати підґрунтям для більш глибокого осмислення цієї проблематики та поштовхом до віднайдення нових методів та підходів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасній історіографії загальним питанням сімейного виховання присвячено реферативний огляд І. Коваленко «Педагогіка сімейного виховання дітей шкільного віку» (2014) [2], в якому представлено узагальнену інформацію за 2006–2013 роки про праці українських дослідників. У 61 позиції представлено аналітичний огляд публікацій С. Заєць та Т. Кравченко (2011), Л. Маценко (2009), В. Федяєвої (2012) та інших дослідників, в яких розкрито різні аспекти цієї тематики в історичному перебігу. Щодо досліджень спадщини В. Сухомлинського з розглядуваної проблеми, то слід відзначити передовсім дисертацію Л. Бондар «Проблема спільної виховної діяльності школи і сім'ї в педагогічній спадщині В. О. Сухомлинського» (1984), де вперше було вжито термін «шкільно-сімейне виховання» щодо української освіти та доробку педагога. Сучасні дослідники І. Апілат (2017), О. Лабенко (1998), В. Сипченко (2012), В. Федяєва (2012) та ін. розглядали її з позицій актуалізованого історичного контексту.

Відтак **метою статті** є історико-педагогічна реконструкція розробленої В. Сухомлинським системи взаємозв'язку школи і сім'ї як практико-орієнтованої моделі соціального виховання, базованого на антропоцентричних цінностях, яка відповідає запитам сьогодення.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Насамперед визначимося з понятійно-

термінологічним апаратом. «Енциклопедія освіти» (2008) трактує *сімейне виховання* як «одну з форм виховання молодих поколінь, яка поєднує цілеспрямовані дії батьків з об'єктивним (тобто стихійним) впливом сім'ї... всю систему внутрішньосімейної взаємодії, яка формує цінності, орієнтації, систему потреб, інтересів, звичок, поведінку дитячої особистості [3, с. 827]. Термін *шкільно-сімейне виховання*, який поєднує дві соціальні інституції – школу / освіту і сім'ю, у енциклопедичних довідниках відсутній.

Особливістю сімейного виховання завжди була і сьогодні залишається певна прихованість, замкненість – життя сім'ї, зазвичай, – це закрита система, і ця приватність завжди оберігається всіма членами сім'ї. Вплив сім'ї, насамперед у перші роки життя, на формування дитини величезний. Деякі вчені, і зокрема всесвітньо відомий дослідник Філіп Ар'єс стверджує, що в боротьбі школи і сім'ї за душу дитини перемогла саме сім'я [12].

Не будемо заглиблюватися в історію питання – вона висвітлена в працях, які ми назвали в огляді про стан дослідження проблеми, а звернемося безпосередньо до В. Сухомлинського.

У 1960-х роках у СРСР переважав державницький підхід до виховання, згідно з яким шкільну освіту вважали новаторською, такою, що відповідає запитам часу і суспільства, а сімейне виховання – відсталим, патріархальним, тому й не пріоритетним. Але від самого початку своєї педагогічної роботи В. Сухомлинський замислився над питаннями взаємодії з таким потужним чинником впливу на виховний процес, як сім'я. Педагог надавав їй великого значення передусім тому, що в своїй повсякденній праці вчителя і директора помічав певний розрив між шкільним і сімейним вихованням. Це відчуття підживлювало його листування з учителями і батьками, які йому писали, надихаючись його педагогічними ідеями оприлюдненими в пресі – газетах та журналах. Так, одна з матерів пише: «...Сердечно дякую Вам за праці, які прочитала в газетах "Кіровоградська правда", "Правда" і останнє: випадково натрапила на журнал "Начальная школа" № 5, 1968 р. Ваша стаття "Серце віддаю дітям" зачепила мене до сліз. Я ввійшла в життя нещасною людиною. З дитинства страх і пасивність. Невірно обрана професія, яка викликала неврастенію і життя стало ще складнішим. Мені 43 роки. Наша сім'я складається з 4-х осіб: я, мої батько і мати, моя дитина – син, 9 років. ... Від народження дитини мене хвилює її виховання. Життя показує, що коли батьки не мають педагогічної майстерності, то дитя принесе не радість, а муку. У сім'ї три дорослі людини, 3 вихователя і кожен по-своєму. Мій батько часто каже: «За одного битого двох небитих дають». Я притримуюсь Вашого вчення. Коли дитина пішла до школи, з'явилися нові питання й нові труднощі у вихованні і в душі моїй педагогічні роздуми. Як вийти з глухого кута? До кого звернутися? З ким знайти спільну мову? Єдина моя підтримка, що читаю статті про виховання. Читаючи Вашу статтю "Серце віддаю дітям", для мене багато прояснилося. Але як знайти спільну мову з учителькою, яка вчить мого Сашу? За незадовільну роботу і поведінку вона ставить у зошитах і щоденнику двійки, ставить свій підпис і вимагає підпису батьків, видаляє з класу за поведінку...», [6, с. 15–16]. Занепокоєні були також і освітяни. Читаємо в одному з листів директора школи: «...Був у багатьох школах. В одних – погані оформлення, зовнішній вигляд, але багато вдумливої, копіткої роботи, про яку часто і не напишеш, і не покажеш. В інших – зовнішній блиск, хороші звіти і почесні – грамоти, знамена. Як виробити критерій оцінки роботи школи, адже різні комісії бувають у школі – годину, півтори. І хто може дати об'єктивну оцінку?» [1].

Накопичення значної інформації з власної практики та від зацікавлених кореспондентів привело В. Сухомлинського до усвідомлював нерозривного зв'язку між впливом школи на дитину і впливом на неї сім'ї, середовища, у якому вона формується. Такі взаємозв'язки й взаємопроникнення спонукали педагога до створення системи

шкільно-сімейного виховання. Під таким вихованням він розумів систему, яка об'єднує суспільні, соціальні завдання виховання (школа) з любов'ю, увагою, турботою, гуманністю, які притаманні сімейному вихованню.

Від самого початку своєї роботи метою В. Сухомлинського було включити сім'ю, сімейне виховання в структуру роботи школи. Він писав: «Із сім'ї починається суспільне виховання. У сім'ї, образно кажучи, закладаються корені, з яких виростають потім і гілки, і квіти, і плоди. На моральному здоров'ї сім'ї будується педагогічна мудрість школи» [7, с. 22].

Вибудовуючи свою педагогічну систему, він бачив сім'ю, роботу з батьками, які здійснюють виховання, її важливим складником. Але перш ніж започаткувати цей процес, педагог поставив перед учительським колективом наступне завдання: вивчення самої дитини, її поведінки, розумового і фізичного стану серед іншого і через ознайомлення, вивчення повсякденного життя сім'ї школяра. З цією метою на психологічних семінарах, що проходили в школі з 1965 р., розглядали, зокрема, такі теми:

- психологічна характеристика окремого учня (6-й клас, 4-й клас);
- роль колективу у вихованні окремих рис особистості;
- психологічні особливості підлітків;
- про виховання складних дітей [5, с. 116–119].

У цих семінарах брали участь і вчителі, і класні керівники, і директор школи. Основна їхня мета – перевести теоретичні, абстраговані знання про дитину в площину практичного застосування через аналіз конкретних прикладів, і навпаки – від живих спостережень за діяльністю дитини на уроці, за загальною поведінкою до наукових узагальнень про процес розвитку дитини, його специфіку, труднощі та загрози.

Ось як В. Сухомлинський писав про це у своїй книзі «Розмова з молодим директором школи»: «Психологічний семінар, заняття якого проводяться приблизно раз у півтора місяця, присвячується дитині. Один із класних керівників робить ґрунтовну доповідь на тему “Педагогічна характеристика такого-то учня”» [9, с. 447]. обов'язковими складниками педагогічної характеристики учня він називав здоров'я, індивідуальні особливості розумового розвитку, емоційну культуру, образне мислення. До них входило і вивчення приватного середовища, в якому живе дитина: «При цьому велика увага приділяється аналізу інтелектуального життя сім'ї. Учитель розповідає про те, на якому фоні формувалися перші уявлення дитини про навколишній світ, як усі ці уявлення відбивалися в її мові; чим взагалі характерна мова батька, матері та інших близьких до дитини людей у роки формування мови (від народження до 5–6 років); які казки, пісні чула дитина в ранньому дитинстві, які книжки читали їй і взагалі яке місце займає книжка в духовному житті сім'ї, яку першу книжку прочитала дитина, навчившись читати, що вона читає зараз, які в сім'ї передплачуються газети і журнали. Характеризується обстановка, що формує моральне обличчя дитини...» [9, с. 448], а також моральні переконання та моральну поведінку в сім'ї, «естетичну культуру сім'ї».

Педагоги часто стикалися з наслідками порушень виховного процесу, тому В. Сухомлинський вважав необхідним аналізувати ці відхилення, аби спільна місія школи та сім'ї була продуктивною. Він наполягав на вчасному виявленні причин проблем і, якщо вони криються у сімейному вихованні, втручанні школи для їх коригування. «В одному випадку потрібно просто терпляче чекати, доки дитина сама увійде до колективу, і тоді самі собою зникнуть замкнутість і мовчазність. А в іншому випадку необхідно активно втрутитися в життя дитини, прийти їй на допомогу, оскільки вона очікує цієї допомоги» [4, с. 58]. У своїй праці «Сто порад учителю» педагог зазначає: «З великим тактом, не доторкаючись до особистого, часто болісного, ми прагнемо запобігти помилкам батьків у цій найтоншій сфері духовного життя. ...Ми на конкретних прикладах показуємо, яку

велику шкоду приносить дітям любов замилювання, любов деспотична, любов відкупу» [10, с. 542]. Ці визначення і подальше роз'яснення, що він розуміє під цими поняттями, говорять самі за себе, тому немає потреби детально їх розкривати, а надто, такі класифікації зустрічаються й у сучасній психолого-педагогічній літературі: гіперпротекція (любов захоплення) та гіпопротекція, ігнорування потреб дитини (любов-відкуп), надмірна кількість вимог-заборон (деспотична любов).

Наукове і практичне вивчення особистості дитини через психологічні семінари, педагогічні наради, спостереження за дітьми переконали В. Сухомлинського в тому, що педагогіка має стати наукою для всіх – і для вчителів, і для батьків. Він зазначає, що без допомоги та участі батьків не обійтися не лише у вивченні дитини, а й в інших питаннях, тому їм також необхідна система педагогічних знань, яка була втілена у батьківській школі. У неї батьки «записуються за два роки до вступу їхньої дитини до школи, відвідуючи потім заняття до закінчення нею середньої школи. Курс психології та педагогіки в батьківській школі розрахований на 250 годин» [8, с. 43].

Заняття Батьківської школи у Павлиші були структуровані таким чином: батьків поділяли на 5 груп (згідно віку дітей):

- дошкільна (5–7 років);
- I–II класи;
- III–IV класи;
- V–VII класи;
- VIII–X класи
- батьки учнів, які мають вади в розумовому і фізичному розвитку [9, с. 444].

У кожній групі заняття проводили один-два рази на місяць. Основні форми занять – лекції та бесіди з директором, заступником директора, найдосвідченішими вчителями, медичними працівниками. «На заняттях батьківської школи, – пише В. Сухомлинський, – ми розповідаємо, як правильно виховувати дітей. Вчимо батьків і матерів, як зміцнювати і берегти здоров'я дитини, як розвивати її розумові здібності й мову, як запобігати нервовим захворюванням, як виховувати любов до праці і до навчання. Турбота про здоров'я й моральний розвиток стали предметом нашої сімейної педагогіки» [9, с. 445].

Вочевидь, у шкільному вихованні та просвітництві батьків педагог дотримувався цілісного, системного підходу. Адже у батьківській школі фізичне, розумове, моральне виховання поєднували з трудовим та естетичним в єдине ціле. В. Сухомлинський наголошував на необхідності тісного зв'язку теоретичних занять із практикою виховання в сім'ї, водночас він особливо підкреслював важливість такого факту: «...ми ніколи не “вивертаємо душу дитини”, не розглядаємо гострих, болючих сторін сімейних взаємовідносин. Цих питань можна торкатися тільки в індивідуальних бесідах» [8, с. 49].

Педагог був одним із перших, хто включив у структуру педагогічних текстів поняття «педагогічна культура батьків», під якою розумів не лише оволодіння батьками знань про процес виховання дітей, але й свідоме і вдумливе їх застосування, поєднання цих знань, умінь та навичок, які є основою світогляду батьків, спрямованих на позитивне спілкування між батьками та дітьми. Він розглядав батьківську педагогіку як «працю, науку, майстерність і творчість» [10, с. 537].

Як приклад, наведемо один із останніх планів роботи дошкільного відділення педагогічної школи, підготовлених В. Сухомлинським. Він складається з 39 занять. Узагальнивши його, представимо зміст за такими напрямками:

СОЦІАЛЬНА РОБОТА ТА СОЦІАЛЬНА ОСВІТА

- *Бесіди про фізичне здоров'я та психічний розвиток дитини від 4 до 7 років.* (Як попередити захворювання дитини. Режим, харчування, фізичне загартування дитини. Як запобігати дитячим неврозам тощо).

- *Бесіди про всебічний розвиток дитини.* (Турбота матері й батька про розвиток мовлення та розумових здібностей дитини. Розвиток потреб та інтересів дошкільнят. Творчість дитини у віці від 4 до 7 років тощо).

- *Бесіди про формування моральності* (їх понад 15, серед яких: Перші елементи моральної культури людини. Як запобігати байдужості дітей. Сім'я – школа людських взаємин. Як виховувати повагу до старших тощо) [10, с. 536–537].

Цікаво, що майже половина всіх бесід починаються зі слова «Як»: Як виховувати дітей лагідними. Як попереджати дитячі примхи. Як бути взаємно поступливими. Як виховувати повагу до старших. Як виховати у дитини бажання бути доброю тощо.

Із дорослішанням дитини тематику занять розширювали та ускладнювали, наповнювали питаннями громадського звучання – громадянського, патріотичного, трудового виховання, формування духовних потреб та інтересів, виховання дисциплінованості й почуття обов'язку.

Особливу увагу в батьківській школі приділяли роботі з групою батьків школярів, які мали вади розумового розвитку. На цих заняттях обговорювали, зокрема, такі теми: «Роль казки у розумовому розвитку дитини зі зниженими здібностями»; «Як розвивати пам'ять»; «Природа у розумовому розвитку дітей із особливостями»; «Творча праця дітей» тощо [9, с. 442–446].

Педагог наголошував: «Від того, як навчаються діти, що стоять на грані розумових аномалій, від того, чи зуміємо ми, педагоги, дати їм щастя дитинства, залежить загальна моральна атмосфера школи, дух поваги до людини» [9, с. 446]. Ця ідея є сучасною й співзвучною концепції інклюзивної освіти, яка знаходить підтримку як в Україні, так і в багатьох країнах світу.

Новаторство В. Сухомлинського полягало в тому, що він інтегрував питання, які вважали суто сімейними, у навчальний і виховний процес школи. Чітко бачимо це на прикладі його *педагогічної етики* – науки про моральність і духовність. Вона була інкорпорована педагогом до структури шкільного навчання у формі окремих бесід і виховних уроків. Наприклад, у книзі «Як виховати справжню людину» є такі бесіди: «Повага й шанування старших поколінь – закон нашого життя»; «Як навчити дітей любити своїх батьків»; «Уміння бачити й розуміти людей»; «Поважай працю батьків. Цінуй честь родини»; «Материнське щастя твориться дитиною, підлітком, юнаком»; «Що значить бути хорошим сином чи донькою»; «Дідусеві й бабусі – почесне місце в домі» тощо [11, с. 184–349].

Особливу увагу В. Сухомлинський приділяв вихованню юнаків і дівчат, підготовці їх до сімейного життя. Відомою стала його думка, що не кожен учень стане поетом чи інженером, але кожен буде батьком чи матір'ю. Він розробив цикл бесід для батьків на тему «Дружба, кохання, сім'я», у яких розкрив своє бачення значення любові як основи створення сім'ї. Це розуміння полягає у формуванні дорослого, зрілого ставлення до життя, поваги, відповідальності, усвідомленні того, що найвищим проявом любові є відповідальне батьківство та материнство [11, с. 362–408].

Педагог доводив, що методи шкільного виховання, якими б демократичними вони не були, і методи сімейного виховання різняться. Сімейне виховання спирається на почуття та емоційний зв'язок між батьками й дітьми. Найсильніше почуття, на яке робить акцент педагог, – це любов. Він наголошує: «...любов діє на дитину, як музика, як чарівна краса, що полонить душу. Це багатство постійно настроює найчутливішу струну дитячого

серця – чутливість до слова, до доброї волі, до ласки й сердечності. Той, чиє дитинство осяяне сонцем любові як невсипущої праці... відрізняється винятковою чутливістю й сприйнятливістю до батьківського й материнського слова, до їхньої доброї волі, до повчань і напучень, порад і застережень» [7, с. 165].

Висновки дослідження і перспективи подальших розвідок у цьому напрямку. В. Сухомлинський ввійшов в історію як педагог, який об'єднав шкільне й сімейне виховання, вніс тематику сімейних взаємин у шкільну програму, а питання школи – у сімейне життя. Розглянута тут система шкільно-сімейного виховання, розроблена педагогом, була спрямована на забезпечення єдності школи й сім'ї, заснованої на співпраці, взаємодії школи і сім'ї, просвіті й навчанні батьків. Її метою було виховання всебічно розвиненої, високоморальної особистості дитини та підготовка соціально відповідальних дорослих – педагогів і батьків. Розроблена ним система шкільно-сімейного виховання слугувала і слугує донині джерелом і основою для сучасної побудови взаємодії школи і сім'ї в процесі виховання дітей. Вона не втратила актуальності й сьогодні – її складники – взаємоповага, духовні цінності, співпраця, увага до потреб дитини, емоційна комунікація й діалог – залишаються затребуваними батьками і вчителями, які в умовах війни, релокації, внутрішньої евакуації, і, як наслідок, зростання серед дітей та підлітків немотивованої агресії і жорстокості, гостро потребують практичної й методичної підтримки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Листування [Сухомлинського В. О.] з учителями. ЦДАВО України. Ф. 5097. Оп. 1. Спр. 1070. Арк. 40.
2. Педагогіка сімейного виховання дітей шкільного віку : реф. огляд : електрон. ресурс / уклад. І. Й. Коваленко. Київ : ДНПБ України ім. В. О. Сухомл., 2014. URL: http://dnpb.gov.ua/wpcontent/uploads/2015/12/ref_ogliad_2014_7_Pedagogika_simejnogo_vykhovania.pdf (дата запити: 08.01.2025).
3. Повалій Л. В. Сімейне виховання. *Енциклопедія освіти* / голов. ред. В. Г. Кремень. Київ : Юрінком Інтер, 2008. 1040 с.
4. Сухомлинский В. А. Трудные судьбы. Москва : Знание, 1967. 79 с.
5. Сухомлинська О. Школа Сухомлинського у Павлиші – погляд крізь призму часу. Київ : Пед. думка, 2013. 122 с.
6. Сухомлинський В. О. «Обережно: дитина!» : В. О. Сухомлинський про важких дітей / ред. О. В. Сухомлинська ; упоряд. Т. В. Філімонова. Луганськ : Луган. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, 2008. 263 с.
7. Сухомлинський В. О. Батьківська педагогіка / упоряд. В. Ф. Шморгун. Київ : Рад. шк., 1978. 263 с.
8. Сухомлинський В. О. Павлиська середня школа. Вибрані тв. в 5 т. Київ : Рад. шк., 1977. Т. 4. 640 с.
9. Сухомлинський В. О. Розмова з молодим директором школи. Вибрані тв. в 5 т. Київ : Рад. шк., 1977. Т. 4. 640 с.
10. Сухомлинський В. О. Сто порад учителю. Вибрані тв. в 5 т. Київ : Рад. шк., 1976. Т. 2. 670 с.
11. Сухомлинський В. О. Як виховати справжню людину. Вибрані тв. в 5 т. Київ : Рад. шк., 1976. Т. 2. 670 с.
12. Ariès Ph. L'Enfant et la vie familiale sous l'Ancien Régime. Paris : Plon, 1960. 503 p.

REFERENCES

1. *Lystuvannia [Sukhomlynskoho V. O.] z uchyteliamy (b. d.).* TsDAVO Ukrainy (F. 5097, op. 1, spr. 1070, ark. 40.). [in Ukrainian].
2. Kovalenko, I. Y. (Uklad.). (2014). Pedahohika simeinoho vykhovannia ditei shkilnoho viku: ref. ohliad: DNPB Ukrainy im. V. O. Sukhoml. URL: http://dnppb.gov.ua/wpcontent/uploads/2015/12/ref_ogliad_2014_7_Pedagogika_simejnogo_vykhovania.pdf [in Ukrainian].
3. Povalii, L. V. (2008). Simeine vykhovannia. U V. H. Kremen (Red.), *Entsyklopediia osvity* (s. 827). Yurinkom Inter. [in Ukrainian].
4. Sukhomlinskii, V. A. (1967). *Trudnie sudbi. Znanie.* [in Russian].
5. Sukhomlynska, O. (2013). *Shkola Sukhomlynskoho u Pavlyshi – pohliad kriz pryzmu chasu.* Pedahohichna dumka. [in Ukrainian].
6. Sukhomlynskyi, V. O. (2008). «Oberezhno: dytyna!». V. O. Sukhomlynskyi pro vazhkykh ditei (O. V. Sukhomlynska, Red.; T. V. Filimonova, Uporiad.). Luhan. nats. un-t im. T. Shevchenka. [in Ukrainian].
7. Sukhomlynskyi, V. O. (1978). *Batkivska pedahohika* (V. F. Shmorhun, Uporiad.). Rad. shk. [in Ukrainian].
8. Sukhomlynskyi, V. O. (1977). Pavlyska serednia shkola. U *Vybrani tv.* (Vols. 1–5); Vol. 4. Rad. shk. [in Ukrainian].
9. Sukhomlynskyi, V. O. (1977). Rozмова z molodym dyrektorom shkoly. U *Vybrani tv.* (Vols. 1–5); Vol. 4. Rad. Shk. [in Ukrainian].
10. Sukhomlynskyi, V. O. (1976). Sto porad uchytelvi. U *Vybrani tv.* (Vols. 1–5); Vol. 2. Rad. Shk. [in Ukrainian].
11. Sukhomlynskyi, V. O. (1976). Yak vykhovaty spravzhniu liudynu. U *Vybrani tv.* (Vols. 1–5); Vol. 2. Rad. Shk. [in Ukrainian].
12. Ariès Ph. *L'Enfant et la vie familiale sous l'Ancien Régime.* Paris : Plon, 1960. 503 p. [in French].